

La llegenda del Rescat de les Cent Donzelles

Llegenda nascuda a Bagà, capital de la baronia de Pinós, i difosa a partir de l'obra de l'historiador Pere Tomic i de l'escola històrica de Santes Creus. És avui una de les llegendes catalanes més conegudes.

Rastre molt diversificat

La llegenda del rescat és present a gairebé tots els reculls històrics i actuals de llegendes catalanes i ha estat traduïda a diverses llengües. Des del punt de vista religiós, va ser tema de solemnes prediqués a Bagà, a la catedral de Barcelona i a d'altres parròquies, de manera regular i durant segles fins al concili Vaticà II; i és present en nombrosos goigs dedicats a Sant Esteve.

Des de la perspectiva artística, el tema va ser força tractat en la pintura i la retaulística de les esglésies consagrades al sant. L'historiador Pujades afirmava el 1609 que no havia vist a Catalunya cap retaule dedicat a Sant Esteve on no hi hagués representat aquest miracle. Lamentablement molta d'aquesta producció desaparegué durant la passada Guerra Civil. Entre la que en resta destaquem el retaule de Gualter, atribuït als germans Serra i datat entorn del 1370; també el de Granollers, de Jaume Vergós, datat de final del segle xv, ambdós al Museu Nacional d'Art de Catalunya; citem també el quadre de Francesc de Tremulles i Roig, del segle xviii, a la catedral de Barcelona. D'altra banda, al Metropolitan Museum of Art de Nova York i en una col·lecció privada de Xile es conserven diversos tapissos del segle xvii de procedència catalana subhastats a París el 1904 on hi ha representades diverses escenes relatives a la llegenda. Ja en aquest segle a Bagà es va instal·lar un vitrall del Rescat al temple parroquial i una imponent escultura de l'almirall Galceran de Pinós. A Vilaseca de Solcina, uns baixos relleu en bronze, amb còpia a Bagà actualment, entre d'altres representacions escultòriques. Des de l'òptica folklòrica i musical hi hagué un "ball de Sant Esteve" sobre aquest tema a Vila-seca de Solcina i a Salou. Per acabar aquest bloc de repercussions, cal exposar que, en l'actualitat, a la vila de Bagà i a Vilaseca de

Xavier Pedrals i Costa, arxiver de l'Arxiu Comarcal del Berguedà

Vitrall del Rescat al temple arxiprestal de Sant Esteve de Bagà. Vidriers Granell, 1945

Solcina se'n fa una representació dramàtica. Estem parlant d'una llegenda de primera fila.¹

Podríem parlar encara de repercussions econòmiques i socials, també molt dilatades en el temps, aspectes que deixem per a la valoració final.

El contingut

El 1147 el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, sobirà de Catalunya, junt amb les repúbliques italianes de Pisa i Gènova, i els regnes de Navarra i Castella, organitzaren una expedició contra la ciutat d'Almeria, aleshores niu de pirates sarraïns que assolaven les costes mediterrànies.²

Catalans, pisans i genovesos atacarien la ciutat per mar, mentre que els altres aliats ho farien per terra. Ramon Berenguer IV va comandar l'esquadra, mentre que Galceran de Pinós, fill i hereu dels senyors de Bagà, va ser l'almirall de l'esquadra catalana en la seva qualitat de cap de la mainada del comte de Barcelona. L'empresa va ser un èxit, i el botí considerable, però a causa de la seva gosadia, Galceran i el seu escuder, el cavaller de Sant Cerní, van caure presoners dels sarraïns i van ser traslladats a una ciutat de l'interior del regne, segurament Granada, sense que ho poguessin advertir els seus companys.

Els sarraïns sabedors de la importància del personatge, i volent-se refer del triomf cristià, demanaren un rescat desproporcionat: cent mil dobles d'or, cent draps de brocat, cent cavalls blancs, cent vaques bragades i cent donzelles.

El baró de Pinós, pare d'en Galceran, vengué part del seu patrimoni per fer front al rescat, i Berenguera de Montcada, esposa del presoner, hi aportà el seu dot. En poc temps l'única part que restà per aplegar foren les cent donzelles.

En assemblea celebrada al seu palau, el baró de Pinós acceptà l'oferiment dels seus vassalls, que amb gran recança decidiren aportar les cent donzelles, recollides entre les de la baronia, la família que tenia tres filles n'aportà dues, la que en tenia dues, una, i es decidí a sorts entre les famílies que en tenien una. Recollit el rescat, s'encomanà a uns quants cavallers, comanats pel batlle del castell de Bagà, de conduir-lo al seu destí. La intervenció miraculosa de Sant Esteve, patró de Bagà, del qual Galceran era devot, l'alliberà del seu empresonament, l'escuder va ser deslliurat per intervenció de Sant Genís, patró de la seva parròquia, ambdós es van trobar de matinada prop del port de Salou. Reconegut el lloc, decidiren encaminar-se a Tarragona, i a mig camí, en una garriga, van topar-se amb el seguici del rescat. Retornats a Bagà, Galceran, com a mostra d'agraïment, va fer lliures de remença totes les dones que nasquessin des d'aquell moment a les cases que havien donat les seves filles

Escultura de Galceran de Pinós a la plaça homònima de Bagà, obra de l'escultor Josep Companyó, 1966

Bronze del Rescat obra de l'escultor Joan Salvadó i Voltas per a Vilaseca de Solcina, 1965; n'hi ha còpia a Bagà

pel Rescat; i a elles les va proveir d'un bon dot pel matrimoni; també cedí a l'església de Sant Esteve la meitat del delme que cobrava a la parròquia.

La versió triada

El text més antic conservat prové de la parròquia de Bagà; va ser dictat per Pere Tomic i autenticat davant el notari Antoni d'Artigavella el 1431, i actuaren com a testimonis de la veritat del que s'hi explicava les persones de més edat de la vila. Aquesta versió coincideix en ser de les més riques i circumstanciades, i és en la que s'ha basat aquest estudi. Conservem una còpia del 1601, autenticada per Domingo Agustí, d'una altra autenticada per Cristòfol Sunyer, el 1505, que procedia de l'original dictat per en Tomic.³

També tenia un interès remarcable el manuscrit, en pergami, de contingut molt similar a l'anterior, que durant segles hi hagué junt al sarcòfag dels Pinós a Santes Creus, ja que d'ell deriven bona part de les versions que hi ha de la llegenda. Altres textos conservats són còpies.

El fons històric

Rarament una llegenda té un fonament històric tan marcat com la que tractem. Amb alguna errada de nom, tots els personatges són reals i documentats: Ramon Berenguer IV, Berenguera de Montcada, Galceran de Pinós, pare i el mateix protagonista de la llegenda. Pel que fa als Pinós, l'homonímia del pare i el fill ha produït alguns errors i el mateix document en què ens basem en produeix altres, que no fan dubtar, en absolut de la seva existència.⁴ També és un fet rigorosament històric la conquesta d'Almeria pels cristians el 1147, en la qual participà Ramon Berenguer IV i on no podia faltar un Pinós, que a més era mainader comtal, és a dir cap de l'agrupació permanent de gent armada al servei del comte.

Hi ha un fet concurrent d'importància singular: el 1134 se celebrà un concili a Narbona amb força repercussió en les diòcesis catalanes. El bisbe d'Elna, Udalgard de Castellnou, es queixà que al seu bisbat els sarraïns havien pres per ostatges cavallers cristians i que havien demanat en rescat cent donzelles verges. El pitjor era que altres cavallers, amics i familiars dels raptats, recorrien masos i viles enduent-se donzelles violentament per reunir el dit rescat.⁵

Cal remarcar la proximitat cronològica entre el concili i la conquesta d'Almeria, 1134 i 1147; sembla fàcil doncs establir una relació, i com a mínim es pot dir que era una pràctica relativament freqüent per part dels sarraïns exigir un tal rescat, i que alguns nobles de la terra no dubtaven pas a utilitzar mètodes violents per obtenir-lo. Una altra qüestió seria implicar els Pinós en raptats, afirmació que de cap manera trobem reflectida en els documents. Aquestes dades donen consistència i versemblança històrica al tema de les cent donzelles, i ho confirma també l'antropologia cultural, ja que els musulmans hispànics, sobretot les classes benestants, necessitaven mantenir la poligàmia

Quadre de la representació dramàtica del Rescat, el primer any de la seva realització, 1990

per prestigi social, però a la península no hi havia l'excés de dones que sobreviuen a la infància respecte als homes, que havia condicionat Mahoma a promoure la poligàmia a Aràbia; en la mateixa línia estarien els tributs de les Cent Donzelles del rei asturià Mauregat i els testimoniats en algunes viles sorianes, vallisoletanes, palentines i gallegues, a més de Bagà i Vila-seca.⁶

Finalment cal considerar que el marc històric i mental en què va néixer la llegenda era molt divers. El rapte de donzelles pels seus propis senyors, manifestat en les queixes que van arribar al concili

de Narbona, posaria en dubte el fons de submissió als barons que el text vol comunicar; i en destaca un aspecte frapant: cent donzelles per un home. Aquesta diversitat en els homes es veu per exemple en el mateix Galceran de Pinós i en el seu contemporani i conegut Guillem de Berguedà, trobador, que es va saltar tots els principis de la religiositat i la cavalleria del moment, però que elogia tant en Pere com en Galceran de Pinós per les seves virtuts com a cavallers. Simultàniament, el catarisme, heretgia de notable ressò aleshores a la Catalunya muntanyenca, promulgava una ètica i una moralitat ben estrictes.

Capçalera del pergami del Rescat conservat a l'Arxiu Comarcal del Berguedà

L'autor de la versió

Tradicionalment la llegenda havia estat atribuïda a Pere Tomic, tot i que gairebé totes les versions conegudes deriven del contingut d'una acta notarial baganesa del 1431, el text bàsic de la qual és degut a ell; les còpies i les edicions rarament especificaven aquest punt. De fet, era un pressupòsit acceptat que una llegenda, per la seva mateixa naturalesa, no havia de tenir autor, sinó més aviat al contrari.

Retrat de Pere Tomic realitzat per Xavier Gassó, 1993

A partir de les seves obres, Eufemià Fort i Cogul, els anys 60 i 70, proposà fra Bernat Mallol com a autor de la versió original de l'acta baganesa i la lligà a la tradició històrica de l'escola de Santes Creus, de la qual Bernat Mallol va ser un redactor assenyalat. Segons Fort, Tomic conegué i se serví de manera molt pròxima de l'obra d'aquest autor.

L'enquesta del gremi de freners de Barcelona

El 12 de juliol del 1431 el gremi de freners de Barcelona envià un delegat seu a Bagà per demanar una còpia autèntica del Procés del miracle de Sant Esteve. El delegat d'aquest gremi, Guillem Tàrrega, portava cartes de recomanació per la senyora Aldonça de Mur, baronessa de Pinós, de part del germà del baró. En passar per Gironella, on Aldonça es trobava en aquell moment, la baronessa el recomanà al rector i al batlle de Bagà. Un cop a la vila no hi hagué manera de trobar el procés, ja que el rector

de la parròquia, de qui depenia la notaria, era fora per força dies. Com que s'acostava la celebració de sant Esteve, determinaren, per no perdre temps, de fer una informació pública del tema. Convocaren a les voltes de baix de la plaça de la vila els més vells de la població i altres persones significades. Pere Tomic,⁷ cavaller, relatà el rescat, que havia llegit en alguns llibres, i els altres actuaren de testimonis de la veritat del que s'explicava. La còpia va ser llegida davant una "multitud numerosa", entre la qual hi havia Galceran de Pinós, fill del baró, els cònsols de la vila i el batlle. Un a un juraren la veritat del que es deia, ja que era un fet conegut a tota la terra de Pinós i llocs veïns i ho havien sentit explicar als pares i avis, estava pintat al retaule de l'església i ho havien escoltat en prèdiques moltes vegades. De tot el procés se'n va fer acta, atorgada pel notari Antoni d'Artigavella.

Les interpretacions sobre l'autoria

Eufemià Fort interpretà que Tomic llegí la versió de l'acta baganesa, que ell suposa que havia de ser l'elaborada per fra Bernat Mallol a Santes Creus, on el fet que hi tingués la tomba Galceran de Pinós hauria creat el caliu necessari per donar forma a la llegenda. D'allí passaria a Bagà, no n'especifica el camí, on tindria molt d'èxit en ésser-ne el protagonista un membre de la família Pinós. Fort donà per suposat que Tomic conegués la història escrita per Bernat Mallol, de la qual se'n conserva un extracte, i que també disposà de la seva versió del Rescat.

La llegenda a Bagà, on ja era viva molt abans que Tomic l'escrivís, com ho manifesta la mateixa acta en dir que tots els presents juraren un a un sobre els quatre evangelis la veritat del que es deia, que ho havien sentit predicar molts anys a l'església de Bagà, que ho havien oït explicar a persones que ja havien mort, avis i besavis, que tot era del domini públic a tota la terra de Pinós i llocs circumdants i que aquest miracle era representat al retaule de l'església de Bagà. Tot plegat argumenta el fet que la llegenda era viva a Bagà abans que suposadament l'escrivís fra Bernat Mallol. D'altra banda, el retaule de Gualter, la representació més antiga conservada del Rescat, és datat el 1370, el que suposa una consolidació anterior de la llegenda força al límit de la cronologia de fra Bernat Mallol.

Remarquem, però, com Riquer, que Tomic va ser l'autor del relat hagiogràfic, no de la llegenda. Creiem que les llegendes van néixer, la majoria, per ser transmeses de manera oral, tinguessin o no fixació escrita des del primer moment.

Abans de la versió exitosa de Tomic hi hagué un document eclesiàstic a Bagà que no van trobar en el moment que ho demanava el representant del gremi de freners i, alguns llibres que Tomic havia llegit, però que no devien estar a l'abast. Aquests textos tan podrien ser sermons, els vells deien que ho havien sentit predicar, nobiliaris dels propis Pinós o alguna font no descoberta de Tomic.

Imatge continguda al fullet que edità el Gremi de Freners

Plaça Porxada de Bagà, on Tomic dictà el text del Rescat

Tornant a la versió del 1431, hi ha alguns elements històrics de la baronia de Pinós segurament molt poc coneguts per personatges de fora de la comarca i que són citats a l'acta. Trobem, per exemple, el castell de Sull, que va ser de poca rellevància, però la seva jurisdicció i senyoria van ser dilatades en el temps.

El llinatge dels Sant Cerní està documentat fins molt tard. Encara hi havia persones amb aquest cognom a les baronies al segle XVII, però el que descendia de l'escuder i tenia el castell de Sull s'extingí amb Ramon de Sant Cerní, rector de Bagà, a cavall entre el segle

XIII i el XIV. Aquest personatge fou contemporani del pare de Tomic i promotor del magnífic temple arxiprestal. L'autor del text sabia que Sull no era cap de parròquia, que sols tenia una capella dedicada a Sant Salvador. La donació del cavaller de Sant Cerní la va fer a la parròquia de Sant Genís de la Roca de Pinós, topònim avui desaparegut i en el qual es confonen bona part dels que copien l'acta. Cita també castells i llocs de la baronia: Saldes, l'Espà, Gòsol, Vilanova de Banat, Gisclareny, etc. Creiem que tota aquesta informació, i encara d'altra que és continguda en el document, era de difícil accés per a un monjo de Santes Creus, tret que fos un coneixedor profund de la baronia.

Socialment l'autor coneixia bé la situació dels pagesos a Bagà, on les noies de determinades cases eren lliures de la servitud de la remença; això sols succeïa en alguns masos, sense seguir cap lògica aparent. Aquesta situació probablement havia estat consagrada a partir de la carta de franqueses de la vila del 1233 i depenia de la situació del mas dins els termes que la carta defineix. La conseqüència del Rescat va ser que el senyor va fer lliures de remença només les noies dels masos que havien col·laborat amb les seves filles en el Rescat; era una explicació concloent sobre el tema.

Naturalment, la necessitat de justificar la situació de les dones de remença o el delme de l'església de Sant Esteve era una qüestió baganesa, o de la baronia, no d'enlloc més; era a Bagà i sa baronia on el text tenia justificació. Cal considerar també que esqueia a un baganès servidor dels Pinós el fet d'atribuir-los la cofundació del monestir de Santes Creus, però no a un frare del mateix monestir versat en la

Tomba dels barons de Pinós al claustre del monestir de Santes Creus

mateixa història, que coneixia la seva fundació, obra dels Montcada, des del primitiu estatge de Valldaura. Els Pinós van arribar després. Per tots aquests motius, i encara altres de menors que no cal desglossar, creiem que no es pot dubtar de l'autoria de Pere Tomic sobre aquesta versió de la llegenda del Rescat ⁸

Valoració

Acceptant que el component històric de la llegenda del Rescat és força alt, és ben útil preguntar-se a qui servia la llegenda, i amb quina intencionalitat es creà. Cal doncs llegir-la no sols com una narració interessant, i bellament contada, sinó que amb les noves eines que ens han de proporcionar els folkloristes i els historiadors, aprendre tot allò que realment pot explicar-nos per arribar a tenir una idea una mica més clara del comportament de l'home en societat. Hi ha dues conseqüències especialment clares i pràctiques en el que hem pogut estudiar referent al Rescat:

primer, a partir d'aquell moment el senyor va cedir a l'església parroquial la meitat del delme, ingrés importantíssim per la comunitat de preveres, en vigència fins al segle passat, i

del qual no hem trobat per ara cap altre rastre documental; i una altra: tots els masos que van donar donzelles per al Rescat seran sempre lliures de remença, cosa que justificaria diferències entre masos, en un moment en què el problema de remença ha generat moltes tensions, i està a punt d'esclatar de nou. Tomic, que usà i abusà de la manipulació històrica per defensar una determinada organització social, utilitza una llegenda de tant prestigi a Bagà com la de les Cent Donzelles per a justificar una situació de fet.

Aquesta segona lectura, de la qual sols hem posat dos exemples, i que ens endinsa en la història del pensament, pot enriquir molt la comprensió del nostre passat. Aprofundint una mica més, és complex avui establir quins són els mecanismes que mantenen la vigència de la llegenda del Rescat, ara que ja no és predicada com a sermó de festa major, pràctica immemorial que va arribar al concili Vaticà II, i quan ja no existeix ni el delme, ni molt menys els remences; i quines funcions que compleix, aquesta vigència, en una comunitat petita com la baganesa, menys evidents i immediats que en el passat, i que tenen a veure amb la psicologia col·lectiva, i el comportament de l'home en societat. Avui que l'estandardització de les pautes culturals s'estén arreu, aquests elements que reforcen la identitat dels nostres pobles, contribueixen ideològicament a mantenir la seva pròpia raó d'existir, i són els contrapunts necessaris que ajuden a preservar la seva pròpia idiosincràsia.

Portada de l'edició més difosa de l'obra de Pere Tomic, "Histories i conqwestes...", 1534. Reedicció crítica a cura de Joan Iborra, 2009

Notes

- 1- Per tenir una concreció de les repercussions vegeu Xavier Pedrals: *Pere Tomic: històries i llegendes*, Bagà 1998, p. 109 – 111.
- 2- Recomanem especialment per aprofundir en aquest tema, RIQUER, Martí de: *La leyenda de Galceran de Pinós y el rescate de las cien doncellas*, Barcelona, 1944. I el volum actualitzat: "Galceran de Pinós i el rescat de les cent donzelles" dins el volum: *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, 2000; FORT i COGUL, Eufemià: *La llegendenda del rescat de Sant Esteve*, Vilaseca-Salou, 1973; PEDRALS i COSTA, Xavier: *Pere Tomic: la història segons els cavallers (Bagà, segle XV)*, Gironella, 1994 i *Pere Tomic: històries i llegendes*, Bagà, 1998. La darrera publicació sobre la llegendenda del Rescat és el llibre *El rescat de les cent donzelles o de Sant Esteve*, de diversos autors, coordinat per Coral CUADRADA i Montserrat GARRIGA, 2018. Interessant i voluminosa aportació. En aquest llibre l'article dedicat al Rescat, de Ramon SETÓ i Maria ESTRADÉ, es fa ressò i recull algunes aportacions nostres al text: "El Rescat de les Cent Donzelles", article inclòs al volum col·lectiu *El Rescat de les Cent Donzelles*, Bagà, 2000, que recull rescats d'arreu de l'estat. Tanmateix no menciona l'autor de l'article sinó els coordinadors del volum.
- 3- Pergamí manuscrit conservat a l'Arxiu Comarcal del Berguedà, col·lecció de pergamins, 165.
- 4- La versió conservada de la llegendenda diu que Berenguera de Montcada era la mare d'en Galceran, quan era la muller, com ho corroboren documents de l'època, ja que consta com a "filius Stephanie" i el seu fill Ramon Galceran, com a fill de Berenguera, dades ja considerades en exposar el contingut. Cal remarcar que en la genealogia dels Pinós a la Gran Enciclopèdia Catalana, vol. XI, 1978, p 601, confon el pare i el fill. També el *Diccionari biogràfic Albertí*, vol. III, 1969, p. 515.
- 5- Tret de VILLANUEVA i ASTENGO, Jaume: *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. VI, València, 1821; cita extreta de RIQUER, Martí de: *La leyenda de Galceran de Pinós y el rescate de las cien doncellas*, Barcelona, 1994, p. 17.
- 6- *El Rescat de les Cent Donzelles*, Bagà, 2000, volum coordinat per Josep Ureña i Esther Berenguer, recull rescats d'arreu de l'estat, citat anteriorment.
- 7- RIQUER, op. cit. P. 14.
- 8- Anteriorment en COLL i ALENTORN, Miquel, ja havia donat per suposada aquesta autoria, cosa que nosaltres vàrem precisar per pròpia deducció, vegeu PEDRALS: *El Rescat de les Cent Donzelles*, Bagà 1988, i també op. cit. 1991, 1994 i 1998. A partir del fet que la llegendenda ja fos viva i es conservés escrita a Bagà, que les referències a persones i llocs de la baronia de Pinós pressuposaven un coneixement precís del territori, impossible des de fora de la baronia, com tampoc la situació social de remences i dels cobradors del delme, entre altres circumstàncies. També arriba a aquesta deducció RIQUER en el seu darrer llibre sobre aquest tema: *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona, 2000. Altres autors ho han recollit posteriorment.